

De Magistraatsbibliotheek van het Stadsarchief Breda

door

KAREL BLOEM

Historische ontwikkeling

Wie voor 1965 het toenmalige gemeentearchief van Breda aan het Stads erf heeft bezocht, kon daar vanuit de lees- en studiezaal in de kamer van de gemeentearchivaris kijken. Wat daarbij het meeste opviel waren de kastenwanden gevuld met een indrukwekkende hoeveelheid in leer of perkament gebonden boeken. Bij navraag bleek dat het hier ging om de Magistraatsbibliotheek. En wilde men nog meer weten dan werd doorverwezen naar het artikel over de geschiedenis van deze bibliotheek van de voormalige gemeentearchivaris mej. D.C.J. Mijnsen uit 1946.¹ Het invoeren van deze collectie in de geautomatiseerde catalogus in 1997-1998 was een goede aanleiding om de geschiedenis van de historische boekencollecties van het archief opnieuw in kaart te brengen.

1. De magistraatsbibliotheek op de kamer van de archivaris op het Stads erf tijdens een open dag van het archief in 1990.

De magistraat is de 'klassieke' naam die tot de periode van de Bataafsche Republiek voor het stadsbestuur van Breda gebruikt wordt. Het stadsbestuur bestond uit een binnen- en een buitenburgemeester, sinds 1554, met acht schepenen. Alle leden van dit stadsbestuur werden benoemd door de Prins van Oranje (Heer van Breda) op advies van diens vertegenwoordiger, de drossaard en/of de Nassause Domeinraad.

De functie van dit college is niet identiek aan die van het huidige stadsbestuur. Naast de ook nu nog vergelijkbare bestuurlijke zaken als openbare orde en veiligheid, gezondheidszorg, verkeer en vervoer, waterstaatszaken, toezicht op het sociaal en economisch leven in de vorm van markten, gilden, wezen- en armenzorg had het stadsbestuur ook een rechtsprekende taak, die door de schepenbank werd uitgevoerd. Dit alles natuurlijk bepaald door de grenzen gesteld door de landelijke overheid (Staten-Generaal en Raad van State) en door de Heren van Breda.

In de schepenbank kwamen - in eerste aanleg - civiele en criminele zaken aan de orde met betrekking tot Stad en Land van Breda (behalve Roosendaal en Oosterhout). Daarnaast oefenden de schepenen oppervoogdij uit over armen en wezen, en dienden zaken als huwelijksluiting en overdracht van onroerend goed (koop/verkoop van grond, huizen; zie de zogenaamde vestbrieven) via een vertegenwoordiging uit de schepenbank te worden vastgelegd. Bovendien was de schepenbank het beroepscollege voor het Land van Breda.

De binnenburgemeester was lid van het college van schepenen en was de voorzitter/president van de vergaderingen van het stadsbestuur en voorzitter bij de rechtzittingen. De binnenburgemeester mocht in beginsel niet langer dan twee jaar achter elkaar in functie blijven, daarna werd hij weer gewoon schepen.

De buitenburgemeester had als een van zijn voornaamste zaken het beheer van de stedelijke financiën: ontvangst en uitgaaf van de stedelijke inkomsten, controle op de rekeningen en het indienen van de stadsrekening. Hij was betrokken bij benoeming en ontslag van het personeel der stad, zoals dokters, schoolmeesters en stadsknechten. Een minstens zo belangrijke taak was het vertegenwoordigen van de stad in den 'vreemde', in het bijzonder bij de leden van de Staten-Generaal en de Nassause Domeinraad in Den Haag. De magistraat werd bijgestaan door een griffier, die de rol van pensionaris (raadsman) van de stad vervulde. In bepaalde gevallen werden bestuurlijke aangelegenheden mede behartigd door de Tienraden, een (advies)college van tien notabele ingezetenen.²

De Magistraatsbibliotheek kan het best omschreven worden als een bedrijfsbibliotheek: een collectie boeken die het stadsbestuur nodig had bij het uitoefenen van zijn functie. En dat betekent dan een bibliotheek, die voor een groot deel uit juridische boeken bestaat. Verzamelingen van *costumen* (gewoonterecht) uit Mechelen, Antwerpen en van Santhoven zullen zeker hun nut hebben bewezen, maar of dit ook het geval is geweest met diverse omvangrijke juridische verhandelingen op het terrein van Romeins recht in het latijn, valt met minder zekerheid te zeggen. Dit zal eerder het geval zijn geweest met het afgeleide daarvan: werk van bijvoorbeeld Hugo de Groot, Ulrik Huber, Johannes Voet, Pieter Bort en Simon van Leeuwen. Verder waren van belang die boeken die behandelen wat wij tegenwoordig toege-

paste rechtswetenschap noemen, zoals adviezenverzamelingen, jurisprudentie en formulierboeken.

Daarnaast weerspiegelt de collectie een algemene culturele en historische belangstelling van een groep notabelen uit de stad en daartoe behoorden zeker de leden van de magistratuur. De magistratsleden moesten namelijk gekozen worden uit de *notabelste en dairtoe bequaemste borgers en ingesetenen van de voirscreven stadt*.³ De schepenen waren van hun beroep onder andere notaris, advocaat, dokter, apotheker, lakenkoper, brouwer en kleermaker. Bovendien moest men geboren Brabander zijn, *van echten bedde* (geboren uit een voor de rechtbank of in de kerk gesloten huwelijk) en een poorter der stad, wat de keuze er niet groter op maakte. In 1650 telde Breda waarschijnlijk niet meer dan 4000 inwoners, rond 1750 waren dat er 7.500, zodat de 'elite' niet al te groot zal zijn geweest. Bij de oprichting van de magistratsbibliotheek heeft ongetwijfeld ook meegespeeld, dat het bezit van een bibliotheek de status van een stad en haar bestuur verhoogde.

Stadsbibliotheken in de Noordelijke Nederlanden

Tegen het einde van de 16^e eeuw ontstonden in de Noordelijke Nederlanden verschillende stadsbibliotheken. Deventer had al vanaf 1560 zo'n bibliotheek, Amsterdam vermoedelijk vanaf 1578, terwijl Arnhem, Alkmaar, Gouda en Haarlem respectievelijk in 1588, 1594, 1594 en 1596 hun eigen bibliotheken hadden. In Dordrecht was dat pas in 1616 het geval. Op enkele uitzonderingen na, voorbeelden daarvan zijn Deventer en Utrecht, berustte de oprichting van een bibliotheek meer op toeval dan dat het een doelbewuste keuze van het stadsbestuur was.

Zo werd in Deventer de bibliotheek opgericht om de katholieke geestelijkheid studiemogelijkheden te bezorgen in hun strijd tegen de ideeënwereld van de reformatie. Vaak kwamen de stadsbibliotheken uit geconfisqueerde kloosterbibliotheken voort en hadden veelal een 'openbaar' karakter waardoor zij *van groten behulpe ende verlichtinge voor alle liefhebbers die de middelen niet en hebben om zelve allerley boecken te kopen* waren. (Amsterdam, 1616). Over de Alkmaarse Bibliotheek kan men in 1630 lezen: *... ende met vele heerlijke boecken van versheyden materie versien ende vermeerdert, tot grooten gherief van die burgherije ende studenten*. Een artikel uit het reglement van Gouda zegt: *dat sij geen vrouwen ofte kinderen in de librie sullen leyden, maer alleenlijk eerbare luijden van de welck sij weeten dat de librie in geender manieren beschadicht sal worden*. Later wordt door het invoeren van sleutelrecht de toegankelijkheid van deze bibliotheek nog verder beperkt. Over de stadsbibliotheek van Dordrecht werd in 1677 gezegd: *Een gemeene boekery ... bestaande uyt vele aanzienlike en uytstekende boeken, in versheyde talen, oeffeningen en wetenschappen ... ten dienste van de geleerde borgerij en na wetenschap strevende jongkheyd*.

Gezien de ontstaansgeschiedenis van deze stadsbibliotheken bestond in de bovengenoemde plaatsen het grootste deel van deze collecties - zeker in het begin - haast vanzelfsprekend uit boeken op het gebied van godsdienst.

De stadsbibliotheek werd nogal eens in de 'grote' kerk ondergebracht. Voorbeelden daarvan zijn Amsterdam, Rotterdam, Alkmaar, Gouda en Zutphen. Voor wat betreft de laatste plaats gaat het hier alleen om het kerkelijk deel van de

3. Titelblad van de catalogus van de bibliotheek uit 1734.

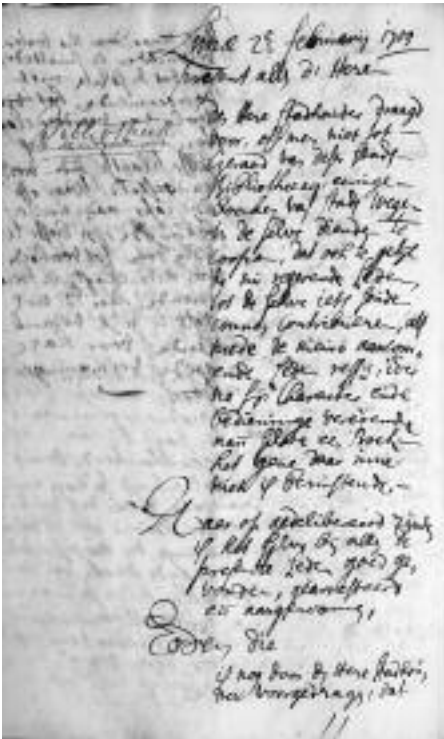
2. Titelblad van *Spiegel der seevaerdt*, de eerste geregistreerde aankoop voor de magistratsbibliotheek in 1591.

collectie. De bibliotheek was dan ook vaak een *librye*, dat wil zeggen dat de boeken om diefstal te voorkomen aan een kast vastgeketend waren. *Libryes* waren er in Gouda, Alkmaar, Dordrecht, Deventer en Zutphen.

De Bredase collectie kent deze kerkelijke achtergrond niet. Nergens blijkt dat de bestaande Bredase kloosters in de 17^e eeuw over een bibliotheek van betekenis hebben beschikt, of dat de magistraat pogingen heeft gedaan om bij de overgang van katholicisme naar protestantisme deze collecties in handen te krijgen. Zo vertrok in 1647 het klooster Sint-Catharinadal met instemming van prins Frederik Hendrik met behoud van zijn goederen (ook een bibliotheek?) naar De Blauwe Camer in Oosterhout.⁴

De Magistraatsbibliotheek van Breda

Zoals eerder naar voren werd gebracht, was de stadsbibliotheek van Breda niet openbaar en alleen voor het stadsbestuur toegankelijk. De bibliotheek was voornamelijk een juridische bibliotheek. Het ligt wel voor de hand dat ook de tienmannen (veelal oud-schepenen, of schepenen in spe) en wellicht ook andere invloedrijke personen, zoals weesmeesters, doktoren en advocaten op verzoek toegang hadden tot de bibliotheek, maar veel bewijzen zijn daarvoor niet te vinden. G.J. ter Kuile wijst in zijn artikel over archief en bibliotheek op het gebruik hiervan door de advocaat van Laarhoven.⁵

4. Het voorstel van Johan van Goor dat de schepenen de magistraatsbibliotheek met een boek "vereeren".

Het is onduidelijk of de stad Breda voor de 16^e eeuw boeken of een bibliotheek heeft gehad. Voor zover dat het geval geweest zou zijn, heeft de grote stadsbrand van 1534, die ook het stadhuis verwoestte, hier alle sporen van uitgewist.

De stadsrekeningen geven voor 1600 vrijwel geen gegevens over een (systematische) aanschaf van boeken of van een *vereeringe* aan de schenker van boeken aan het stadsbestuur. Wel zijn in het oud-administratief archief bepaalde aanzetten voor het opzetten van een bibliotheek terug te vinden. Genoemd worden het Houten Boeckxken, het Perkamenten Boeck en het zogenaamde Buysens Boeck. Deze 'boeken' waren (keur)boeken (rechtskundige verzamelingen) in de vorm van geschreven registers, die nu deel uitmaken van het oud-archief van de stad.

De exacte ontstaansdatum van de Magistraatsbibliotheek is niet meer te achterhalen; wel zijn er aanwijzingen die op de aanwezigheid van een (stads)bibliotheek duiden, zonder dat er in de nog aanwezige archiefstukken sprake is van een formele instelling of oprichting. In de officiaalboeken met opsommingen van benoemingen in stadsambten met onder andere de verdeling van officiële functies onder de leden van de magistraat, is vanaf 1693 sprake van een bibliothecaris.⁶

De stadsrekening 1571 vermeldt: *item opten XIXen januarij anno LXXItich betaelt Janne vander Wouwer, van dat dezelve mijne heeren van het collegie overgelaten hadde een boeck vande keijsserlijcke edicten ten doen des selfs collegiens ende ten versoecke van mijne heeren tselve betaelt 2 cargl 6 st.*⁷ Dit kan dus worden beschouwd als de eerste (bekende) schenking of *vereeringe* aan de stad/het stadsbestuur, zoals er nog vele zouden volgen.

5. Notulen/Acten Magistrael betreffende de inspectie van de bibliotheek bij overdracht van het bibliothecarisschap van Van Goor.

De eerste echte aankoop van een boek die in de stadsrekeningen voorkomt, is uit 1591. Het betreft de *Spiegel der Zeevaardt, van de navigatie der westersche zee ...* door Lucas Iansz. Wagenaer, uitgegeven in Leiden bij van Ravelengien in 1588.⁸ Het werd gekocht voor twintig gulden bij Pieter van Hoorne, *boekvercooper in den Haeghe*. Ook al stond de rivier de Mark toen nog rechtstreeks in verbinding met open zeeewater, het is toch niet een aankoop die men als eerste zou verwachten.

Uitgaande van deze twee vermeldingen is de 'oprichting' van de bibliotheek nog van voor 1600. In de periode 1600-1650 zijn twintig *vereeringen* via de stadsrekeningen te traceren. De collectie omvatte volgens de nog aanwezige - anonieme - catalogus uit 1694 nog maar 91 boeken, dat wil zeggen een aanwas van nog geen boek per jaar.⁹ Naar onze maatstaven is pas echt sprake van een bibliotheek, als Johan Gerard van Goor in 1693 de eerste bibliothecaris wordt. Deze bewerkstelligt namelijk dat door bepaalde verordeningen en grote aankopen de bibliotheek systematisch kan worden uitgebreid. In 1734 bedroeg de collectie inmiddels ruim 660 banden, in bijna veertig jaar nam de collectie met 575 titels toe.¹⁰

De stadsrekeningen en de bibliotheek

Onder het hoofd *alderhande uytgeven* komt men in de stadsrekeningen vanaf ± 1600 tot ± 1720 herhaaldelijk posten tegen voor boek aankopen, bindwerk en aankoop van (land)kaarten. De stadsrekeningen en - voor zover aanwezig - de bijlagen bij de rekeningen, geven vaak niet aan om welke boeken het gaat. Het blijft meestal beperkt tot de algemene term 'boeken'. En die boeken dienen niet verward te worden met de aankoop van boeken waarin stadsrekeningen, notulen en dergelijke werden opgeschreven. De bijlagen vermelden vaak niet meer dan wat ook al uit de stadsrekening zelf bekend was. Is er sprake van aankoop op een boekenveiling, dan vermeldt de bijlage alleen de nummers uit de veilingcatalogus. En dan is het zaak de veilingcatalogus te achterhalen. Het resultaat van al deze nasporingen, met als laatste

aanknopingspunt de *Guide book sales catalogue* in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, is, dat in totaal bijna vijftig nauwkeurig omschreven titels achterhaald konden worden, nog geen 10% van de totale collectie van de Bredase magistratsbibliotheek. Anderzijds komt men ook in de stadsrekeningen titels/omschrijvingen van boeken tegen die niet meer in de bibliotheek terug te vinden zijn. Dit geldt bijvoorbeeld in 1620 voor *Jacques den Goudtsmit betaelt over zeker boeck van emblemata uuytgegeven bij den advocaat Catz bij den rendant van hem voor tcollegio gecoft*.¹¹

De stadsrekeningen geven wel inzicht in de ups en downs ten aanzien van de omvang van de aanschaf. Oorlog/bezetting/pest/financiële nood geven weinig of geen ruimte voor groei van de collectie. De grootste groei vindt men - begrijpelijk - in jaren van vrede en voorspoed:

- 1610-1625 (Twaalfjarig bestand tot 1625 beleg/inname Breda door Spínola);
- 1640-1650 (1637 inname Breda door Frederik Hendrik);
- 1695-1710 (Van Goor als eerste bibliothecaris).

Omvangrijke aankopen waren onder andere 129 boeken bij Franciscus van de Locht (1699) en 49 boeken uit de nalatenschap van ds. Mees uit Etten (1704).¹²

Na 1720 zijn de aankopen nog moeilijker te volgen. Om onduidelijke redenen wordt dan naar alle waarschijnlijkheid de (financiële) administratie van de bibliotheek uit de stadsrekening gehaald. Van deze administratie is vrijwel niets overgeleverd, terwijl in de bibliotheek nog een veertig werken (waaronder veel deelwerken) uit de jaren 1720 tot 1800 te vinden zijn.

De slechte financiële positie van Breda na 1715, die door een sterke economische verslechtering werd veroorzaakt, zal zeker debet zijn geweest aan deze beperkte aankopen. Breda verloor zijn positie als grensvesting en daarmee een groot deel van zijn garnizoen, de Mark verzandde, de handel op bijvoorbeeld Luik en Maastricht liep sterk terug en het aantal bierbrouwerijen daalde aanzienlijk.¹³ De stadsschulden werden met het jaar groter en de vergoedingen aan de schepenen werden zelfs niet meer uitbetaald. Het valt dan ook niet te verwachten, dat de schepenen graag volstaan zullen hebben aan hun verplichting een bedrag aan de bibliotheek te schenken.

In 1705 werd namelijk op aandringen van schepenen en bibliothecaris Johan van Goor besloten om bij benoeming tot schepenen de bibliotheek met een boek te vereeren: *De here stadhouder draagt voor, off men niet tot cieraad van deser stadsbibliotheecq eenige boecken van stads wegen in deselve dienden te coopen, dat ook te gelijk de nu regerende leden tot deselve iets souden connen contribueren, alsmede de nieuw aankomende leden respectievelijck ider na sijn character ende bedieninge vererende aan deselve een boeck, hetgene daarinne niet is berustende*.¹⁴

Het Bredase besluit van 1705 om een boek aan de bibliotheek te schenken werd blijkbaar niet echt goed opgevolgd, want in de loop der jaren werden in de notulen opmerkingen geplaatst die op een aanpassing van of aanvulling op dit voorstel duiden. In 1715 verzuchtte de burgemeester *dat de nieuwe bibliotheecqcamer tegenswoordigh bij nae in staat was om de stadsboecken daarop te transportere, versoekende vervolgens, dat die heeren dewelcke nog manckeren een boeck in de voormelde bibliotheecq te vereeren bij deze occasie het selve nu met den eersten in 't werck moghte stellen*.¹⁵

Op welke wijze de *vereeringe* door de schepenen aan de bibliotheek werd vastgelegd is onbekend. Vanaf ±1720 moest ieder nieuw lid de som van 10 zilveren ducats (31 gulden 10 stuiver) inbrengen, als ordinaire recognitie voor het aankopen van boeken voor de bibliotheek. In de notulen staat nu: *Is goed gevonden ende verstaan de heer bibliothecaris Croizé te versoeken om te autoriseren om voor dese stadt te ontbieden ende in te coopen het lexicon graevij antiquitatum romanorum, als mede alle de werken van Farinacius, waartoe de heren borgemeesteren heeffd aangemaend te contribueren eenendartigh gulden thien stuivers, Ooms eenendartig gulden thien stuivers, Tromer eenendartig gulden thien stuivers ende Pels insgelijcx eenendartig gulden thien stuivers, sullende de deficiërende penningen van stadwegen gesuppleert worden.*¹⁶

Deze financiële bijdrage zou wel eens de reden geweest kunnen zijn, de aankopen in het vervolg buiten de stadsrekeningen te houden. De bibliotheek moest zich zelf maar bedruipen, want de stad had er, gezien de slechte financiële situatie, waarschijnlijk geen geld meer voor over. De afrekening van de bibliothecaris van Huls over de jaren 1756 tot en met 1758 zou hiervan het bewijs kunnen zijn.¹⁷ In 1739 lezen we dat de schepenen van Alphen en de oud-schepenen Provo en Knollaerts op dit punt in gebreke blijven, waarop de burgemeester door schepenen/bibliothecaris Overbeke wordt verzocht het geld op hun tractement in te houden. Een dreigement dat blijkbaar hielp want Overbeke maakte verder geen melding meer van wanbetalers.¹⁸

Als men het aantal namen van schenkers, die in de boeken staan vermeld, als maatstaf mag nemen, dan had het besluit uit 1705 om als schepenen de bibliotheek met een boek te 'vereren' weinig effect op de groei van de collectie. Het aantal schenkers dat volgens het schutblad in het boek te achterhalen valt, bedraagt maar tien personen. Als eigenaar zijn veertien personen te achterhalen. In totaal komen zeventig namen in de boeken voor. Hiervan worden Paulus van de Biestraten (advocaat ± 1650), Theodorus Graswinckel (±1710), Joannes Rietmakers (±1670/80), Petrus Bernaige (stadhouder van de drossaard 1716-1728), Jean Ingen-Housz (geleerde/geneesheer 1730-1799), Petrus Molinaeus (advocaat te Dordrecht) herhaalde malen vermeld. Maar vijf schepenen worden met hun naam in de boeken genoemd (Jacob Drabbe, Anthonis Lips, Lambert Noortbergh, Jacob van Vechelen, Johan van Vliet), een schamele oogst.

Belangrijke schenkingen zijn onder andere *Nederlandsche jaerboeken* en *Historien* van Hugo de Groot en zes banden met rechtskundige werken van Benediktus Carpzov.

Zoals eerder aangegeven was Johan Gerard van Goor de eerste bekende bibliothecaris en wel van 1693 tot 1712, zijn broer Thomas Ernst (auteur van de *Beschrijving der stadt en lande van Breda*) vervulde die functie van 1723 tot 1734, van 1743 tot 1746 en van 1748 tot 1756. De overige acht bibliothecarissen in de periode van 1693 tot 1756 werden gemiddeld na drie jaar weer afgelost. In 1756 werd besloten dat de functie van bibliothecaris om de twee jaar door een ander lid van de magistratuur werd vervuld.¹⁹ Naar de reden kunnen we alleen maar raden: hadden de van Goors een te zwaar (financieel) stempel op de collectie gedrukt, wilde men zo de baan aantrekkelijker maken, of had de functie eigenlijk geen betekenis meer? De bloeiperiode van de bibliotheek was inmiddels ook voorbij en de collectie nam nog nauwelijks toe.

6. Titelblad van de catalogus van de bibliotheek van Van Campen.

Uit de notulen van de magistraat blijkt dat de magistraat het beheer van de bibliotheek serieus nam, zeker op die momenten dat de bibliotheek van de ene bibliothecaris op de andere werd overgedragen:

De heer schepen van Son rapporteert dat sijne edele als bibliothecaris deser stad twee keeren agtereen, den heer outschepen van Goor te vergeefs heeft aangemaent, om van wegens sijn voorgaende bibliothecariaet van de stad te doen behoortijk bewijs van reliqua, waarop met deliberatie goetgevonden en verstaen is, den voornoemde heer van Goor te doen aenseggen, om binnen den tijt van veertien dagen, aen den tegenwoordigen bibliothecaris den heer van Son, voor heeren schepenen, commissarissen van sijn voorgaende administratie reeckeninge te doen.²⁰

Is na deliberatie goedgevonden den wel edelen heer Burgermeester van Huls, benevens de heeren schepenen commissarissen Knollaaert en van Sypsteijn te verzoeken zoo als verzogt werden by deesen, omme de bibliotheek toebehoorende aan deese stadt te examineeren en de boeken daartoe specteerende te confronteeren tegens het catalogues daarvan zijnde en na wel bevindinge van dezen dezelve van de heer schepen van Goor over te neemen.²¹

Trivialer is de regel in de rekening van boekverkoper Cornelis Tessers uit augustus 1704 over geleverde pennen, papier, inkt etc. aan het stadsbestuur: *4 boeken van stads biblioteeq de inckvlecken uijtgedaan*”, kosten 6 stuivers.²² Of uit augustus 1787 dat drukker/boekhandelaar Albertus Oukoop *de boeke op de bibliotheek heeft schoongemaakt* voor het bedrag van f 1,-.²³

7. De notariële akte van de inventaris van boekhandel/boekbinder van de Poel.

De Bibliotheek Van Campen

Een belangrijke onderdeel van de stadsbibliotheek vormt de zogenaamde 'Bibliotheek Van Campen'. Dr. Christoffel van Campen (1644-1698), geneesheer/-medicus en schepen in 1682, 1683 en 1686, bepaalde in 1698 dat zijn bibliotheek geschonken werd aan de stad Breda. Merkwaardig is wel dat nergens in de stadsnotulen melding gemaakt wordt van deze schenking. Vreemd genoeg moeten we tevens constateren dat het medische deel van deze collectie geen deel (meer) uitmaakt van dit legaat. Of dit verband houdt met de wijze waarop dit legaat tot stand kwam, is niet duidelijk.

In 1691 liet Van Campen al vastleggen dat zijn bibliotheek onder bepaalde condities werd vermaakt aan de universiteit van Leiden:

legateert voorts aen de academie van Leyden alle sijns heere testateurs boecken in de medicijne mitsgaders desselfs manuscripten inde medicijne met de boekekasten daertoe dienende, begerende dat van de heele medicinale boecke sal geschreven worden een cathallogus 'op wit parquement, om so tsaemen naer Leyden gestuert te worden, met alle de exemplaren die gene die overich heeft van sijne testaments gedruct boecke.²⁴

Het universiteitsbestuur reageerde daar blijkbaar zo terughoudend op, dat Van Campen zijn testament wijzigde en zijn bibliotheek ditmaal (1698) aan de stad Breda naliet:

voor soveel aengaet sijne biblioteque medicinale boecke, aen de achedemi in Leyden gelegateert voor dese verclaert hij heer comparant 't selve legaat (provocien) ende deselve boecken te

*maken, ende te legateren op des stadt van Breda met vollen recht accorderende, naer voorgaende versocht consent van de heren van de magistraat dat de doctoren in de medicijnen daertoe sullen moghe hebben acces ende sijne heere comparants manuscripten legateert ende maneert hij heere comparant aen d'selve mr. Bernage professor in de medicijne tot Amsterdam, als mede de exemplairen van sijne boecken om daer in....*²⁵

In 1727 probeerde het universiteitsbestuur alsnog de bibliotheek in handen te krijgen, maar de toenmalige bibliothecaris Thomas Ernst van Goor wist door dit tweede testament duidelijk te maken dat de bibliotheek toch echt aan Breda was nagelaten. *is gehoort het rapport van de heer schepen van Goor, in qualiteit als stadsbibliothecaris geexamineert hebbende de missieve door den senaat van de stadt Leijden over de bibliotheecq van de heer medicinae doctor van Campen aan de magistraet alhier gescreven, is mede gelesen een extract autentijck uijt het nader testament van den voorscreven heer van Campen, waerbij blijkt, dat de voorscreven biblioteecq is gelegateert aan de stadt Breda.*²⁶

De universiteit van Leiden heeft zich blijkbaar door dit document laten overtuigen en de zaak verder laten rusten. Afgezien van beide testamenten van Van Campen en de briefwisseling met de universiteit van Leiden uit 1727 is echter niets terug te vinden over de schenking. Heeft het stadsbestuur Breda de schenking aanvaard, zonder er verder maar een woord aan te besteden? Dit lijkt vreemd gezien alle zaken die wel in de notulenboeken zijn terug te vinden.

Blijft ook nog de vraag waar het medische gedeelte van de collectie gebleven is, dat voor gebruik door de Bredase doktoren bestemd was. Ook hier geven de beschikbare bronnen het geheim niet prijs.

In 1900 werd door de toenmalige archivaris Corstens bij toeval de catalogus van de bibliotheek Van Campen teruggevonden, zodat, zij het summier beschreven, toch bekend werd wat de omvangrijke bibliotheek van Van Campen (ruim vijfhonderd banden) eigenlijk inhield. De catalogus is een *standcatalogus*: een beschrijving van de collectie zoals ze per plank in drie kasten stond opgesteld. De catalogus vermeldt ook prijzen, bedragen die in veel gevallen ook in het betreffende boek zijn terug te vinden. Waarschijnlijk was het de prijs die Van Campen voor het boek heeft moeten betalen, maar het is ook mogelijk dat het bedoeld was als een aanzet tot een veilingcatalogus.²⁷

Uiteindelijk is een aanzienlijke collectie 'algemene' boeken (139 titels) -voornamelijk op het gebied van recht en geschiedenis- in het bezit van de stad Breda gekomen, die toch een mooi beeld geeft van een particuliere bibliotheek van een Bredaas geleerde en notabele in de 17^e eeuw.

Uit de overgeleverde catalogi uit 1734 en 1749 blijkt dat de collectie Van Campen een integraal onderdeel van de Magistraatsbibliotheek vormde.

In 1925 werd door de toenmalige archivaris mej. D.C.J. Mijnsen besloten de magistraatsbibliotheek en de bibliotheek Van Campen te scheiden en als twee afzonderlijke collecties te beschouwen. Gezien de geschiedenis van beide collecties mag het duidelijk zijn dat zij in één artikel moeten worden behandeld. Deze scheiding heeft er wel toe geleid dat in de huidige praktijk sprake is van de Magistraatsbibliotheek en de Bibliotheek Van Campen, terwijl historisch gezien er eigenlijk maar één bibliotheek is: de magistraatsbibliotheek.

Het bestaan van de *Bibliotheek Van Campen* roept haast vanzelf vragen op over het boekenbezit van andere notabelen in Breda. Van de schepenen van Breda zijn in het notariële archief niet veel inventarissen te vinden waarin het eigen boekenbezit van de schepenen, gespecificeerd wordt opgesomd. Er kan zo vooralsnog geen onderbouwde indruk gegeven worden van boekenbezit en leescultuur van de gegoede burgerij in Breda in de 17^e/18^e eeuw.²⁸

In de boedel van schepen/burgemeester Paulus Snellen (1628–1706) vinden we:

- In de slaapkamer
 - Een bijbel met koperbeslagh
 - Enige boeken
- Op de boekekamer
 - Twee boekekasten vol boeken met eenige papieren
- Op de geel camer
 - In de kast twee boeken met silvere slooten
 - Twee cerkboekjes met vouwe (= velours) bekleet²⁹

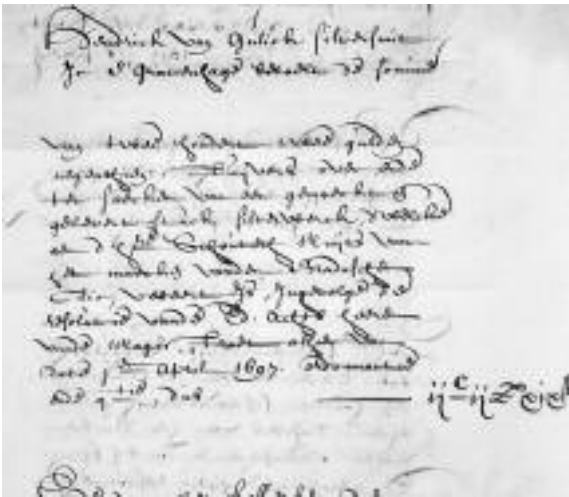
Van de advocaat/griffier Ernst Jacob Michgorius (?..-1727)

- Op de bovenstudeerkamer
 - Twee boekekasten met verscheidene boecken, waarvan nader een cathalogues sal werden gemaakt³⁰

De “Staet ende inventaris van alle ende een iegelijcke de goederen, gelt, gout, silver ... van de heer Govert van Alphen, doctor in de medicijnen, out-schepen deser stadt Breda ...” vermeldt: De boecke kas met boecken op een hondertvijftich gulden (6 april 1693)³¹

Het enig overgebleven gedetailleerde ‘bewijsstuk’ op dit gebied is de reeds eerder genoemde bibliotheek van dr. Christoffel van Campen (1644–1698). Uit bestaand onderzoek naar de elite van Gouda, Leiden en Hoorn kan men aannemen dat het bij privé-bibliotheken veelal om beperkte collecties zal zijn gegaan. Vast onderdeel hiervan zullen een bijbel en een atlas, geschiedschrijving van Nederland, reisverhalen, beschrijving van landen en volken zijn geweest. Vanuit hun maatschappelijke positie en omdat zij vaak een Latijnse school zullen hebben doorlopen, zullen ook Homerus, Tacitus en Cicero (origineel dan wel in vertaling) niet aan de collectie hebben ontbroken. Bij juristen komen daar dan boeken over recht en bestuurlijke aangelegenheden bij. Een collectie als van Van Campen van ongeveer vijfhonderd banden was zeker voor Breda een grote bibliotheek.

Uit de inventaris van de Bredase griffier Jan van Vliet (1620–1665) blijkt dat deze classicus, jurist en dichter uit den Haag over een grote bibliotheek moet hebben beschikt: “inde biblioteecq; Sess groote ende vijf cleijne cassen met boecken. Bovendien wordt een gespecificeerde “lijst van musijckboecken op het comptoir bevonden” beschreven. Her en der vindt men in deze boedel nog een aantal met name

8. De vereeringe voor Pieter Nuyts, schout te Etten voor het schrijven van de *Bredasche Clio*.

genoemde boeken, maar voor het overige blijft het gissen.³² Collecties die onvergelykbaar zijn met de collectie van burgemeester Van Huls van Den Haag (1655-1734), de vader van de Bredase burgemeester Samuel van Huls(t) (1706-1770). In de magistraatsbibliotheek bevindt zich namelijk de veilingcatalogus in zes delen (met verkoopprijzen) van deze collectie van 33.000 banden (de grootste uit de 17^e en 18^e eeuw) en nog een afzonderlijke catalogus van 5000 prenten respectievelijk 5000 tekeningen. De boedelinventaris van boekhandel/boekbinder Van de Poel geeft wel enig inzicht wat er toen in Breda omging in een boekhandel (700 titels), maar is wel van vrij late datum (1734).³³

Een en ander weerspiegelt wel de relatie met het onderwijs van dat moment in Breda. Veel boeken die in de Latijnse school gebruikt werden (Cicero, Ovidius, Justinus, Aesopus). Daarnaast stichtelijke lectuur, zowel rooms-katholiek als protestants, reisverhalen en eenvoudige romans, zoals *Vermakelijke avonturier*, *Nieuwe snakerij*, *Kindt van weelde* en *De musquet dragende heldin*. Interessant is hier ook de gebruikelijke vermelding bij de titel van de manier waarop het boek ingebonden was (hoorne bant, parijsse bant, ingenayt, schapebant etc.). Het was namelijk gebruikelijk een boek ongebonden te kopen en het vervolgens in een band naar keuze te laten inbinden. Al met al een inventaris die genoeg aanknopingspunten biedt voor nader onderzoek op het gebied van leescultuur en onderwijs in Breda.

Bibliotheek, boekhandel en uitgeverij

Het hebben van een bibliotheek betekent naar hedendaagse maatstaven ook: het aankopen, het binden, het maken van een catalogus, raadplegen en uitlenen. Hoe ging dat nu in die tijd in Breda er aan toe?

Het drukken, binden en verkopen van boeken loopt in de 17e eeuw vaak in elkaar over. De functies worden voor dezelfde persoon in de stadsrekeningen nogal eens door elkaar gebruikt. Eind 17e eeuw worden de functies steeds meer geschei-

den, waarbij opvalt dat er in Breda sprake is van één drukker, maar wel van meerdere boekhandelaren annex binders. Uit de bestaande literatuur kan worden opgemaakt dat een drukker/uitgever tot aan het einde van de 17e eeuw maar een marginaal bestaan had in Breda. Veelal woonde er maar één drukker in de stad, die het na een aantal jaren weer voor gezien hield. Dit ondanks steunmaatregelen van het stadsbestuur voor de *ordinaris drucker* in de vorm van vergoeding van de huishuur, vrijstelling van poortgeld en burgerwacht.³⁴

Het sociaal-economisch en godsdienstig klimaat was tot het midden van de 17^e eeuw - althans in Breda - niet gunstig voor het uitoefenen van het drukkersvak. Zo kende Dordrecht in de eerste helft van de zeventiende eeuw bijna zestig boekdrukkers, verkopers en uitgevers, om nog maar over de grote centra als Leiden en Amsterdam te zwijgen. Breda was gezien zijn ligging allereerst van militair en strategisch belang; het was een centrum van (doorvoer)handel. Belangrijke (onderwijs)instellingen ontbraken.

Na 1637 (inname Breda door Frederik Hendrik) lijkt de situatie zich voor een boekdrukker te verbeteren. De stichting van de illustre school (bedoeld als opleiding tot het predikambt en als vooropleiding tot de bestuurs- en krijgsmacht) in 1646 leek meer garanties te geven voor een geregelde afzet; Johannes van Waesberge, drukker in Utrecht komt over naar Breda en wordt aangesteld als stadsdrukker. Mede door gebrek aan belangstelling en aan financiële steun door prins Willem II beleeft de protestantse illustre school echter niet de groei die men ervan verwacht had en zij wordt dan ook in 1669 bij gebrek aan studenten al weer gesloten. Deze ontwikkeling had al in 1651 geleid tot het ontslag van Van Waesberge als stadsdrukker. In 1653 werd aan Van Waesberge nog een bedrag van meer dan duizend gulden betaald voor nog uitstaande rekeningen voor door hem geleverd drukwerk en boeken.

De opdrachten van het stadsbestuur aan de stadsdrukker bleven beperkt tot levering van papier, pennen, inkt en verdere kantoorbepoedelingen en het drukken van pamfletten en *placcaten*. Drukwerk voor particulieren was ook maar van geringe omvang. Bij de verkoop van (school)boeken moest hij concurreren met de (vele) boekbinders/boekverkopers. Al met al was dat niet voldoende lucratief om het hoofd boven water te kunnen houden.

Breda was dan ook geen uitgeverstad: er is maar één boekdrukker, met een weinig aansprekende boekproductie.³⁵ Bredase drukken uit de 17e en 18e eeuw zijn dan ook maar sporadisch terug te vinden. De uitgaven die hier werden gedrukt dan wel door inwoners van Breda werden geschreven, zijn maar voor een heel klein deel in de stadsbibliotheek terug te vinden. Thomas van Goor noemt in zijn geschiedenis van Breda onder anderen de volgende Bredase schrijvers: Emanuel Van Meteren, Adriaen Havermans, Jan van Vliet (Vlitius), Christoffel van Campen. Alleen van Van Meteren is zijn *Historie der Nederlanden* (editie 1663). In plaats van de oorspronkelijke verdwenen uitgave uit 1600) in de magistraatsbibliotheek aanwezig.³⁶ Van de overige drie Bredanaars ontbreken de door Van Goor genoemde titels. Het boek van Havermans *Kort begrip en bericht van de historie van Brabant* (1652) en dat van Van Campen *Collectanea thereapeutica* (1691) ontbreken zelfs volledig in de collectie van het archief. In de stadsrekening van 1604 treffen we aan dat de Bredase drukker Pieter Ghevaerts zijn eigen uitgave *Een trouwhertige vermaninge aen het vereenichde Nederlant om nyet te lui-*

steren nae eenighe gestroyde vredesklancken aan het stadsbestuur heeft geschonken. Jammer genoeg is het boek niet meer in de magistratsbibliotheek terug te vinden.³⁷ Bredase drukken die nog wel in de magistratsbibliotheek terug te vinden zijn:

Inauguratio illustris scholae ac illustris collegii auriaci ... principe Frederico Henrico in urbe Breda erectum. - Bredae: ex officina Joannis van Waesberge, 1647.

Het Blyde Breda, ofte kort verhaal van de plegtige intrede van de allerdoorluggigsten vorst Willem Carel Hendrik Friso ... als heer en baron van Breda ... - 's Gravenhage, Breda, Jacobus en Johannes van den Kieboom, 1737.

De *Beschrijving van stad en lande van Breda* van Thomas van Goor uit 1742 is geen Bredase uitgave, maar werd bij van den Kieboom (broer of neef van Johannes) in Den Haag gedrukt.

Breda kende vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw al een bloeiende boekhandel. In de periode 1570-1575 waren er niet minder dan zes boekverkopers/boekbinders in Breda werkzaam en ook in de jaren daarna was er voor meerdere winkels voldoende emplot.³⁸ De stadsrekeningen geven aan dat de Bredase boekhandel redelijk mee deelde in de aankoop van boeken voor de stad (Hendrik J. Cheeuwz., Steven Wielicx, Adriaen Helmichers, Christoffel van Campen, Johannes Evermans, Johan Subbinck). Op veilingen worden door de Van Goors nogal eens boeken gekocht bij Cornelis Tessers (\pm 1690-1710) en bij de gebroeders Seldenslach een geslacht van boekhandelaren/drukkers in de periode 1630-1730. Van deze aucties werden geen veilingcatalogi achterhaald.³⁹

Bijna evenveel aankopen werden buiten Breda gedaan, in het bijzonder in Den Haag, Rotterdam en Dordrecht. Hierbij springen in het bijzonder de aankopen in de Grote Saal (de huidige Ridderzaal in Den Haag) op veilingen bij Abraham Troyel en Abraham de Hondt (1705-1710) in het oog.⁴⁰ De Bredase boekverkopers werden ook ingeschakeld voor het bindwerk van aangekochte boeken en/of registers, stadsrekeningen en dergelijke. Daarnaast speelde de Bredase boekhandel een rol bij aankoop en bindwerk van boeken voor de Latijnse school, die namelijk ook door het stadsbestuur werden gekocht en in de stadsrekeningen zijn terug te vinden.

Aankoopbeleid

Bij de aankoop van boeken door de magistraat dient ook de advocaat Mr. Johan (van de) Bos(s)ch in Den Haag te worden genoemd, die blijkens de jaarrekening (1707 en 1709) zich nog al wat moeite getrooste om bepaalde boeken te bemachtigen en daarvoor een recognitie ontving van 4 resp. 3 gouden pistolen: *Den heer en Mr. Johan Bossch in 'sGravenhage toegesonden vier gouden pistolen voor eene recognitie voor 't besorgen en incopen van versheyde boecken en menigvoldige moytens ten besten van deeser stadsbibliotecq van tijt tot tijt aangewend.*⁴¹ In dit verband is ook van belang te vermelden dat het ten geschenke geven van boeken vaak gepaard ging met een tegenprestatie door het stadsbestuur; de *vereeringe*. Een mooi voorbeeld hiervan is *Jannen Weermouts Popta, silversmit betaelt voor een porceleijnen copken met eenen silveren vergulden voet dat van der stadt wegen geschoncken is aen mr. Jan van Uffelen advocaet tot Antwerpen,*

in erkentnisse van twee boecken Operarie Covarruwie, die deselve aen de heeren van de magistraet toegeschickt hadde 45 gl (1611).⁴² Of Henrick van Gulick silversmit in s'Gravenhage betaelt over ende ter saecken van een gemaect ende geleverd stuck silverwerck, d'welcke aen de heere schouteth Nuijts voor het maecken van den Bredaschen Clio, vereert is... 202 gl, 12 st (1697).⁴³ Den selven dito betaelt aen Johan Stickers in den name ende ten behoeve van de weduwe van den heere griffier Havermans zaliger de somme van hondert silvere ducatonen maeckende drije hondert vijftien guldens over ende ter saecken van de boecken die deselve weduwe aen de edele heeren van de magistraet deser stadt heeft overgegeven ende ter handen gestelt 315 gl (1679).⁴⁴

Het is niet duidelijk of de bibliothecaris zelfstandig over de aankoop van boeken mocht beslissen. In de acten magistrael over 1720 is een aanwijzing te vinden dat de magistraat (in dit geval) besliste over de aankoop. *Is goed gevonden ende verstaan de heer bibliothecaris Croizé te versoeken ende te authoriseren om voor dese stadt te ontbieden ende in te coopen het lexicon Graevij Antiquitatum Romanorum, als mede alle de werken van Farinacius.*⁴⁵

Ook het beschikbare budget blijft een ondoorzichtige zaak. Per jaar vertonen de uitgaven voor de bibliotheek grote onderlinge verschillen. In (financieel) slechte jaren geen enkele uitgave en in betere tijden meer dan honderd gulden, met uitschieters zoals de eerder genoemde *vereeringen* van tweehonderd tot driehonderd gulden. Is het een combinatie van factoren die bepaalt wat er jaarlijks wordt uitgegeven: de inhoud van de stadskas, de inzet van de bibliothecaris, toevallige schenkingen?

Een bedrag van honderd gulden is op zich toch heel behoorlijk, als men ziet dat in 1647 onder *allerhande dienaers gagien* de rector van de Latijnse school zeshonderd, de stadsdokter tweehonderd en de stadsbode tachtig gulden per jaar uit de stadskas betaald krijgen.

In het oud-archief geeft de afrekening van bibliothecaris Van Huls over de jaren 1756 - 1758 aan dat toen blijkbaar alleen de bijdrage van de schepenen moest volstaan. De vier schepenen waren elk goed voor een bedrag van 33 gulden en 10 stuivers.⁴⁶ Ook verkoop van boeken brengt extra geld in het laadje. In 1704 gaf Van Goor in overweging *wijl er verscheidene duplicaten in de bibliotheek voorhanden waren en wijl er omtrent Pinksteren een groote verkoop van boeken stond te wezen, oft men die ook niet 't beste vergoet. En voor dezen, des coomende, andere nuttige te coopen.* Dit geeft als uitkomst: *Den 21en mey 1704 van Cornelis Tessers over en ter saken van vergoete boecken van deser stadts bibliotheek de somme van XXVII gl 10 st.*⁴⁷

In de stadsrekeningen treft men twee aankopen aan (in 1594 respectievelijk 1613), die niet meer in de Magistraatsbibliotheek aanwezig zijn, maar wel deel uitmaken van de bibliotheek Van Campen: werden de eerst genoemde exemplaren in 1704 verkocht?⁴⁸

De collectie lijkt niet geleden te hebben onder het oorlogsgeweld dat Breda in de Tachtigjarige Oorlog en de jaren daarna heeft geteisterd. Boeken van Spaanse juristen, boeken over de pausen en calvinistische boeken staan gebroederlijk naast elkaar; voorbeelden hiervan zijn het "Pausenboek, Triumph der Pausen, Geschiedenis van Vaticaanstad, Historie der reformatie en Christelijcke kerken-ordeninge van de stadt, steden ende landen van Utrecht". Ook door de Staten-Generaal verboden

9. Een paar planken met boeken uit de Magistraatsbibliotheek in het kelderdepot van het Stadsarchief aan de Parade.

boeken zijn in de collectie terug te vinden: onder andere Aitzema, *Saken van Staet en oorlogh inde en omtrent de Vereenigde Nederlanden*, Hobbes, *Leviathan* en van Meerbeeck: *Chroniicke van de gantsche werelt, ende sonderlinghe van de Seventhien Nederlanden*.⁴⁹

Is dit een weerspiegeling van verdraagzaamheid of (ook) van onverschilligheid en desinteresse van het stadsbestuur?⁵⁰ Breda nam in die jaren een bijzondere positie in. De magistraat bleef ondanks het protestantse bewind tot in het begin van de 17^e eeuw katholieke leden tellen, terwijl de meerderheid van de bevolking katholiek bleef. De protestantse minderheid was zich van deze positie bewust en koos in veel gevallen voor een gematigde opstelling. Bij het beheer van de bibliotheek waren geen predikanten betrokken, die zoals in Nijmegen, Rotterdam en Gouda er op toezagen dat alle onwelgevallige literatuur uit de collectie verwijderd werd.

Herhaaldelijk treft men in de boeken de vermelding *Emptus in usum Senatus Bredani* (gekocht voor gebruik van de senaat van Breda) en *Pro civitate Bredana* (voor de stad Breda), SPQB (Senatus Populusque Bredana) en het jaartal 1724 aan (totaal 85 van dergelijke aantekeningen). Ruim vijftig keer komt men het jaar 1724 tegen; een vermelding die men in boeken van (veel) oudere datum en ook in de collectie van Van Campen aantreft. Werd toen een inventarisatie uitgevoerd door de nieuw benoemde bibliothecaris Thomas Ernst van Goor? De stadsrekening over 1724 geeft namelijk aan dat in dat jaar geen enkel boek werd gekocht. Hierbij wordt wel aange-merkt dat toen al sprake kan/moet zijn geweest van een afzonderlijke boekhouding van de bibliotheek.

Een ander eigendomskenmerk is het wapen van Breda dat in de boekband werd gestempeld. Voor zover de boeken van een zogenaamd bandstempel zijn voorzien, kan men trouwens een aantal steeds terugkerende stempels op de boekbanden terugvinden. Het was niet doenlijk de stempels toe te schrijven aan de in Breda werkzame boekbinders/boekverkopers als Hendrick Jan Cheeuws, Isaac Gorisz. van Deurne, Joannis Keyser en Jacob le Gouche omdat de stempels vaak aan opvolgers of andere boekverkopers doorverkocht werden.

10. Bladzijde uit het uitleenregister:
MemoryCollectie SAB,
foto Bas Linssen.

Bijna vergeten, maar behouden

Eind 18e eeuw vormen de Franse invallen een bedreiging voor het archief en de bibliotheek. Op aandrang van onder anderen oud-schepen en oud-burgemeester Tarée wordt in 1794 besloten het archief, de bibliotheek en het stadszilver naar Den Haag in veiligheid te brengen. In eerder gepubliceerde artikelen wordt eraan getwijfeld of de collectie in zijn geheel in 1796 weer in Breda is teruggekomen.

De beschikbare archiefstukken, waarin in 1795 en 1796 bij Taree wordt aangedrongen op het terugsturen van de kisten met Bredase eigendommen, geven daarover onvoldoende duidelijkheid.⁵¹

*Zo meede is in aanschouw der voortdurende onkosten voor deeze stad wegens het elders verstaan harer bibliotheek: goedgevonden den Burger, Mr. G.J. Taree te 's Hage aan te schrijven, om dezelve hoe eerder zo beter herwaards terug te zenden, met behandeling van de notitie der onkosten, zo wegens het transport van hier als het emplacement aldaar, ...*⁵²

*In achting genomen zijnde dat de kisten bevattende deezes stads bibliotheek, onlangs alhier terug gekomen, bij bekwame gelegenheid zullen dienen geopend en de boeken wederom behoorlijk op de daartoe geschikte plaats gesteld worden, zijn daartoe gecommiteerd de burgers Oukoop, Ramring en de de Raeff.*⁵³

*Noch is, in agting genomen zijnde, dat niet alle de kisten met stadsgoederen, ten jare 1794 wegens de omstandigheden van het oorlog, door den burger Taree van hier na 's Hage gedaan transporteeren, sedert met de overigen van daar zijn terug gesonden ...*⁵⁴

Uit de archiefstukken is niet meer te achterhalen of het bestuur op basis van bovenstaande notulen tegen Taree actie heeft ondernomen, of dat ze de zaak maar gelaten heeft voor wat het was.

Vergelijking tussen de oude catalogi uit de 18e eeuw, een nieuwe inventaris/catalogus van archivaris mr. E.W. Guljé uit 1873 en de catalogus uit 1934 geeft aan dat er betrekkelijk weinig boeken verloren zijn gegaan. Guljé komt bij zijn inventarisatie uit op een verlies van 28 banden. De onlangs uitgevoerde inventarisatie en hercatalogisering, waarvan voor dit artikel gebruik gemaakt is, geeft een verschil aan van een vijftigtal banden (verschillen in de catalogi en verdwenen op basis van gevonden gegevens in de stadsrekeningen). Op grond daarvan mag, in tegenstelling van wat Corstens in zijn *Bredaniana* naar voren brengt, worden aangenomen dat het 'uitstapje' naar Den Haag voor de bibliotheek althans zonder grote gevolgen is gebleven.

Een suggestie van de schepen Van der Hoeven in april 1799 om de collectie te verkopen via drukker Oukoop, *vermits de leeden deezer vergadering weinig gebruyk van deezer stads bibliotheecq scheenen te maaken* wordt gelukkig niet overgenomen, zodat Breda het lot van Dordrecht bespaard blijft.⁵⁵ Daar werd in 1768 de gehele collectie (toen nog maar 450 banden van de oorspronkelijke 1000 in 1640) op de complete werken van Jacob Cats na verkocht.⁵⁶ In het algemeen moeten we trouwens constateren dat de belangstelling voor onderhoud en instandhouding van de stadsbibliotheken in deze periode steeds verder afnam. Een gevolg van de economische depressie, de invloed van de Bataafse republiek en vervolgens de Franse tijd, waarin de positie van de regenten met belangstelling voor boeken en bibliotheek verzwakte.⁵⁷ De bibliothecaris van de Haarlemse stadsbibliotheek meldt in 1821 over de bibliotheek: ... *weggelegd, zonder eenig toezigt of bewaking, aan vochtigheid, lekkagie, wormen en dieven ten prooi.*⁵⁸

De waardering voor de Bredase collectie hield overigens ook niet over, want de hele collectie belandde op de zolder van het stadhuis en bleef daar ruim een halve eeuw liggen, tot Mr. Kleijn, de eerste (onbezoldigd) archivaris van Breda de collectie weer onder het stof vandaan haalde.

Archivaris mr. E.W. Guljé schreef hierover in het jaarverslag over 1873: *De boekerij, bevond zich in een staat van grenzenlooze verwarring. Allerlei soorten van werken, over de uiteenloopendste onderwerpen handelende, zelfs meestal enkele deelen daarvan waren op de vreemsoortigste wijze gegroepeerd". ... Daarbij was het geheel overdekt door eene laag stof, die aantoonde, dat geene reinigende hand in de laatste jaren aldaar was werkzaam geweest.*⁵⁹

In de *Instructie voor den gemeente-archivaris, tevens belast met de dienst van gemeentebibliothecaris* uit 1862, wordt in artikel 12 vastgelegd dat *Het beheer der stadsboekerij is onder dat van het oud-archief begrepen en te gelijk daarmede aan den archivaris opgedragen.*⁶⁰

In de verslagen van de gemeentearchivarissen uit de jaren 1895-1910 komt men nog aankopen en schenkingen tegen van boeken die in de magistraatsbibliotheek werden geplaatst, zoals Scriverus, *Opera anecdota philologica* (1737), Smids Schatkamer der Nederlandse oudheden (1711), de negendelige Placcaeten, ordonnantien, landchartres, blijde inkomsten (1648-1677) uit de nalatenschap van burgemeester Guljé in 1908. De jongste en daarmee de laatste aanwinst die nog in de magistraatsbibliotheek geplaatst werd, is *The siege of Breda* (1627), een Engelse vertaling van de *Obsidio Breda* na van Hermannus Hugo, een aanwinst uit 1930. Doordat deze boeken na

1795 zijn aangekocht, en er geen magistraat als bestuursvorm meer was, zou men formeel gezien moeten stellen dat deze boeken geen deel meer uit kunnen maken van de magistraatsbibliotheek.

De toenmalige archivariissen hebben beurtelings steeds gewezen op het ontbreken van een goede handbibliotheek voor het archiefonderzoek. Inhoudelijk is de magistraatsbibliotheek te gedateerd om daartoe te kunnen dienen. Guljé zegt daar over in het al eerder genoemde jaarverslag: *Wat nu betreft de geschiedenis en vooral de vaderlandsche en plaatselijke, zoo kan opgemerkt worden, dat verschillende werken, daarover handelende, worden aangetroffen, maar wanneer men nagaat, wat dit gedeelte behoorde te zijn, is het bedroevend te zien, hoeveel er ontbreekt.*⁶¹

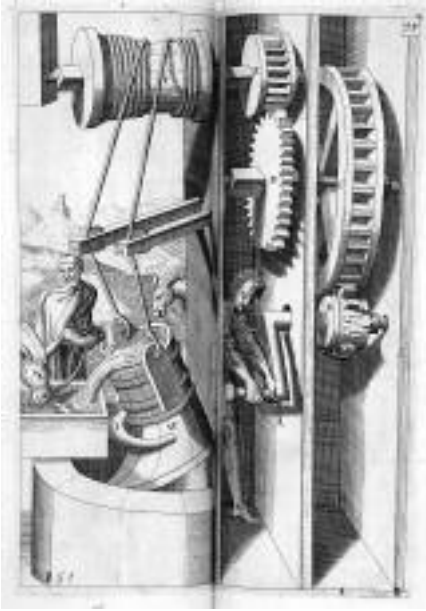
Onder archivaris Hingman (1879-1893) werd een begin gemaakt met de opbouw van een nieuwe handbibliotheek. Ook werden de oude collecties weer in ere hersteld. In 1873 had de archivaris Guljé van de magistraatsbibliotheek, de bibliotheek Van Campen en de bibliotheek van de Latijnse School één collectie gemaakt. Laatstgenoemde collectie was in 1867 door de curatoren van de school aan het stadsbestuur geschonken, toen de Latijnse School definitief werd opgeheven en de vanaf 1749 opgebouwde collectie haar functie had verloren...⁶²

Bij het betrekken van het nieuwe archief op het Stads erf in 1925 werd door de toenmalige archivaris mej. Mijnsen dit systeem weer doorbroken en werden de collecties na het nodige spuurwerk weer gesplitst in de drie afzonderlijke onderdelen.

Ook daarna werden zo nu en dan nog boeken getraceerd, die onmiskenbaar deel moeten hebben uitgemaakt van de vroegere magistraatsbibliotheek, maar terecht gekomen waren in de handbibliotheek of in de bibliotheek van de archivaris. In 1991 werden bijvoorbeeld nog van Sanson *Histoire de Guillaume III* uit 1703 en van Robertson *Histoire de l'Amérique* uit 1777 aan de magistraatsbibliotheek toegevoegd.

De in 1873 door Guljé samengestelde catalogus is jammergenoeg verdwenen. Deze was naar alle waarschijnlijkheid nog wel aanwezig bij de hercatalogisering door mej. Th. van Alfen in 1934.⁶³ Deze catalogus kwam, op basis van het stamboek, waarin ook nog de Guljé-nummering voorkomt, tot een aantal van 518 titels tegenover 544 nu. De collectie verkeerde gedeeltelijk in slechte staat. Om dit te herstellen werd in de jaren 1925-1930 het restauratiebindwerk aan het provinciaal archief in Den Bosch uitbesteed. Al met al kan gesteld worden dat de collectie in haar geheel de tand des tijds redelijk tot zeer goed heeft doorstaan. Natuurlijk is er in sommige boeken sprake van foxing en weervlekken, schade door schimmel of ongedierte en schade aan leer en perkament, maar daar staan ook, en gelukkig voor het overgrote deel, gaven tot zeer fraai geconserveerde exemplaren tegenover.

Archivaris J.F. Corstens (tevens leraar en later corrector van het Stedelijk Gymnasium) (1893-1925) haalde de collectie naar zijn kamer in het stadhuis, vandaar verhuisde de collectie in 1925 mee naar de archivariskamer in het pand op het Stads erf 2. Bij de verhuizing van het Gemeentearchief naar de Vlaszak (1993) kwam de collectie in het kelderdepot, waar betere klimatologische omstandigheden de collectie in goede staat hielden. In de aanloop tot de verhuizing naar de nieuwe accommodatie in de voormalige Chassé-kazerne (eind 1998) werd een begin gemaakt met een nog betere conservering door de banden in een zogenaamde fase doos stofvrij en

11 en 12. Boekband van het “Molenboek” van Jacobus de Strada: “Ichnographiarum artificialium de omnis generis molis ...” uit 1618. Afbeeldingen van allerlei soorten pneumatische pompen en molens, zowel op droge als natte wijze aangedreven. Verguld kalfsleren band, verguld boekblok.

beter beschermd tegen licht en klimaatsinvloeden op te stellen, een proces dat voor tweederde deel is afgerond. Dat daarmee een direct zicht op de mooie ruggen en boekbanden wordt ontnomen, moet voor lief worden genomen.

Gebruik van de bibliotheek

De stadsbibliotheek Breda bleef tot het einde van de 19^e eeuw een gesloten bibliotheek en dus alleen bestemd voor het stadsbestuur. Nergens zijn aanduidingen te vinden dat ze een algemeen of openbaar karakter of een heel andere bestemming kreeg. Dit heeft er uiteindelijk toe geleid dat Breda nog over een van de weinige complete stadsbibliotheken beschikt. Op het moment dat het gemeentebestuur van Breda besloot een (onbezoldigd) archivaris aan te stellen (1862), die ook het beheer over de (magistraats)bibliotheek had, werd de collectie openbaar. Gezien het zeer beperkte aantal openingstijden per week (in 1862: 6 uur, in 1930: 6 uur), is deze openbaarheid maar een betrekkelijk begrip.

Gesloten wil echter niet zeggen dat er in de loop der jaren geen boeken zijn kwijt geraakt. November 1670 werd al vastgesteld *datter regard sal werden genomen opden bublioteecque van der stadt ten eijnde de boecken beter werden gadesgeslagen. En sullen geen boecken mogen werden af of uijt de cast genomen als onder recepisse.*⁶⁴

Een resolutie van 14 oktober 1706 luidt dat: *is nogh goed gevonden ende verstaan dat de respectieve leden van haar edele wel actbare in't bijzonder ider sullen hebben een sleutel van deser stads bibliotheecque omme van deselve alsoo te genieten vrij acces en reces, mids nochtans dat sij ter selver camer sullen laeten blijven behoorlijcke receptisse van zoodanige boecken, als onder hun nemende...*⁶⁵

Het gebruik van de collectie door de schepenen is moeilijk te achterhalen: het overgeleverde uitleenregister geeft maar gegevens over een beperkt aantal jaren (1694, 1703, 1716, 1724).⁶⁶ Het gaat hierbij om in totaal 28 uitleningen, waarbij de nadruk valt op niet-juridische zaken: *schilderboek* van Van Mander, *Cronyk der Chronijcken*, van Leeuwenhoeck, Emanuel van Meteren, Buxhorn's *Obsidio Bredana*, de werken van Cats, *beschrijvingh van Amsterdam, Romani Imperii*, Grammaij's *Antiquitates Belgiae*, maar ook Simon van Leeuwen *Crimineele procederen...* Of dit beeld volledig en betrouwbaar is, valt moeilijk te zeggen. Raadpleging ter plekke is niet geregistreerd en ook niet of alle schepenen het register wel hebben ingevuld...

Het vermoedelijk te lage aantal geregistreerde uitleningen en de opgave van vermiste exemplaren in de catalogus van Van Goor (1734) en die uit 1749 geven aan dat de leden van de magistraat zich niet allemaal evengoed aan de 'uitleenvoorwaarden' zullen hebben gehouden. Zo staat bijvoorbeeld in de catalogus van Van Goor naast het boek van Heinsius *Obsidio Sijlvadensis* ('s-Hertogenbosch) en Boxhorn *Obsidio Bredana: dit nevenstaende is sedert lange jaeren vermist, soo als den 27 febr. 1747 aen de magistraet gecommuniceert is*. Al eerder is vermeld dat de vergelijking van het huidige bezit en deze catalogi aangeven dat in de loop der jaren een 50-tal boeken kwijt is geraakt.

Als belangrijke vermiste titels met betrekking tot Breda en Brabant kunnen genoemd worden een 1^e druk uit 1625 van de *Obsidio Bredana* van Hermannus Hugo, Boxhorn: *Obsidio Bredana* uit 1640, *Brabantia sacra et profana cenographicae illustrata* uit 1694, *Ordonnantie van procederen voor den souveraine rade van Brabant* uit 1605, Johan van Vliet: *Regt van successie volgens de costumen der stad en lande van Breda*.

Anderzijds treft men in de stadsrekeningen ook titels van boeken aan, die niet in de genoemde catalogi terug zijn te vinden, zoals *emblemata uuytgegeven bij den advocaat Catz* (1620) en een atlas van Mercator gekocht in 1617.

Ook zijn niet meer terug te vinden pamfletachtige uitgaven die de magistraat in 10 of meervoud ten geschenke kreeg, zoals de *heusche ommeganck* in 1605, *psalmen davids op musicque ofte tabulatuur gestelt* in 1611, *Oordeel van het sinoden nationaal gehouden binnen Dordrecht* in 1621.

In het geval van de jaarrekeningen gaat het om totaal ruim veertig boeken, waarvan met zekerheid is vast te stellen dat ze niet meer aanwezig zijn. Van deze veertig boeken was het merendeel niet in de catalogi van 1734 en 1749 opgenomen.

Het gebruik van de collectie heden ten dage blijft haast vanzelfsprekend beperkt tot specifieke Bredase aangelegenheden: *De Bredasche Clio* (gedichten over stad en land van Breda), de uitgaven van Hermannus Hugo over de bezetting/verovering van Breda door Spínola, *Het Blijde Breda* (intocht van prins Willem Carel Hendrik Friso), en de wat algemenere uitgaven als *Het schilderboek* van Carel van Mander en *De Nederlandsche Historien* van Hooft.

De gehele geschiedenis van de magistratsbibliotheek overziend en kennis nemend van de huidige collectie kan geconcludeerd worden dat in het kelderdepot van het Stadsarchief Breda nog een van de weinige, zo goed als complete stadsbibliotheeken wordt bewaard. De bibliotheek heeft woelige tijden doorstaan en is mede dankzij de inspanningen van de diverse archivariissen uiteindelijk goed bewaard en ontsloten. Daarmee is een belangrijk stuk 17^e en 18^e eeuwse cultuur- en stadsgeschiedenis bewaard gebleven en voor een ieder toegankelijk. Een bezit waar Breda - ook in de toekomst - met zorg en gepaste trots mee om moet gaan.

Beknopte bibliografie van aanbevolen literatuur bij verder onderzoek naar stadsbibliotheeken

J. Alleblas, 'De archiefbibliotheek en haar voorgangers', in: *Gids voor het gebruik van de archieven en verzamelingen van de archiefdienst der gemeente Dordrecht* (Dordrecht, 1978), 115-126.

J. Alleblas, 'Gedrukt in Dordrecht: de boekenbranche', in: *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum, 1998), 326-340.

J.C. Bedaux, 425 jaar stadsbibliotheek Deventer: de Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer 1560-1985 (Deventer, 1985).

J.G.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop, 1974).

H. Brouwer, 'Rondom het boek, historisch onderzoek naar leescultuur in de 18e eeuw', in: *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw* 20 (1988), 51-120.

M.M. Doornink-Hoogenraad, 'Uit de historie van Zutpens archief en bibliotheek', in: *Nederlands Archievenblad* 56 (1951), 15-27.

D. Grosheide, A.D.A. Monna en P.N.G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht. Deel 1: de eerste drie eeuwen* (Utrecht, 1986).

Herman de la Fontaine Verwey, *De stedelijke bibliotheek van Amsterdam in de Nieuwe Kerk 1578-1632* (Meppel, 1980).

L. Hellinga-Querido, *Uit de voorgeschiedenis van de stadsbibliotheek Haarlem* (Haarlem, 1971).

M. Keblusek, *Boeken in de hofstad: Haagse boekcultuur in de Gouden eeuw* (Hilversum, 1997).

O.S. Lankhorst, O. S. en P.G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de republiek; een historiografische en bibliografische handleiding* (Den Haag, 1995).

J.W.E. Klein, *Geen vrouwen ofte kinderen, maar alleenlijk eerbare luyden, 400 jaar Goudse Librye* (Delft, 1994).

P.F.J. Obbema, M.C. Keyser, H. de la Fontaine Verwey e.a., *Boeken in Nederland, vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven; opstellen* Amsterdam, 1979).

Els F.M. Peters, 'Geschiedenis van de Nijmeegse stadsbibliotheek (ca. 1578-heden)', in: *Jaarboek Numaga* (1996), 81-124.

G.I. Plenckers-Keyser en C. Streefkerk, 'De librije van Alkmaar', in: *Glans en glorie van de Grote Kerk: het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* (Hilversum, 1966), 263-273.

P. Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis: van librije tot virtuele bibliotheek* (Den Haag, 1997).

B. van Selm, *Een menigte treffelijke boeken; Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht, 1987).

J.C. van Slee, 'Geschiedenis der Athenaeumbibliotheek te Deventer', in: *Het Boek* 5 (1907), 145-170.

K.M.P. Strengers-Olde Kalter, 'Boeken in Bossche boedels: de belangstelling voor lectuur in de achttiende eeuw', in: *Noordbrabants historisch jaarboek* ('s-Hertogenbosch), 1998),

P.V. de Wit, *Bij het herdenken van 350 jaar Stadsbibliotheek Haarlem 1596-1947* (Haarlem, 1947).

H.H.E. Wouters, 'Een bibliotheque voor den meesten luyster van de stad', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* Maastricht, 1962), 9-28.

AANTEKENINGEN

1. D.C.J. Mijnsen, 'De magistrataats-bibliotheek te Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 1 (1948), 27-45.
2. F.A. Brekelmans e.a., *Geschiedenis van Breda. Deel 2: Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam, 1977), 87-162.
3. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr.4, 107 v of F.A. Brekelmans e.a., *Geschiedenis van Breda*, 103.
4. Gemeentearchief Breda/Breda's Museum, *Drie eeuwen Bredase boeken 1604-1900* (Breda, 1984), 9. Catalogus van de tentoonstelling te Breda gehouden in 1984, 79 pagina's. De bijlagen bevatten een overzicht van Bredase drukkers en drukken. Tweederde van de stad ging in het vlammen op. Ook het klooster Sint-Catharinadal werd zeer zwaar getroffen. Zo gingen onder andere alle boeken in de vlammen verloren. Zie hiervoor: F.A. Brekelmans e.a., *Geschiedenis van Breda*, 185.
5. G.J. ter Kuile, 'Het oud-archief en de schepenbibliotheek van Breda in vroeger eeuwen', in: *Nederlands. Archievenblad* 51 (1946-1947), 66-83. Zeer informatief is pagina 74.
6. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), officiaalboeken, inv.nr.376, 377.
7. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 521, 120v (121v).
8. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 541, 180r.
9. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 1754.
10. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 1757.
11. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 568, 201r.
12. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 648, 155r, bijlage inv.nr. 979, 518 en SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 653, 126r, bijlage inv.nr. 994, 429.
13. F.A. Brekelmans e.a., *Geschiedenis van Breda*, 123 e.v. en F.A. Brekelmans, 'De Bredase stadsfinancien in de 18^e eeuw', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 27 (1974), 124-150.
14. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen, inv.nr. 38, 277v.
15. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 41, 192 v.
16. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 43, 268r.
17. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 1761.
18. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 56, 114r.
19. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 74, 257r.
20. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 54, 78r. Zie ook: (I-1A), notulen inv.nr. 56, 4v, inv.nr. 74, 300r, inv.nr. 74, 364r.
21. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 74, 285r.
22. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 653, 133r, bijlage inv.nr. 944, 492.
23. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 734, 66r, bijlage inv.nr. 1215, 622.
24. SAB, Oud-Administratief Archief (III-50) Notarieel Archief, inv.nr. 260, 12v-14v.
25. SAB, Oud-Administratief Archief (III-50) Notarieel Archief, inv.nr. 272, 26r-27v.
26. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 47, 190r.
27. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 1756.
28. Vergelijk met studies over Gouda, Hoorn en Leiden in de Hollandse Historische Reeks.
29. SAB, Oud-Administratief Archief (III-50), inv.nr. 659, A 37.
30. SAB, Oud-Administratief Archief (III-50), inv.nr. 680, A 30.
31. SAB, Oud-Administratief Archief (III-50), inv.nr. 339, A 3.
32. SAB, Oud-Administratief Archief (III-50), inv.nr. 186, 102.
33. SAB, Oud-Administratief Archief (III-50), inv.nr. 615, A 31.
34. René Kok, *Boekdrukkers, handelaren, binders en uitgevers in Noord-Brabant 1470-1750: Breda* (z.pl., 1976) Scriptie in het kader van het doctoraal werkcollege (aanwezig in SAB).
35. A. Hallema, 'Drukkers en uitgevers te Breda tot de aanvang van de 19e eeuw', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 2 (1950), 82-120, René Kok, *Boekdrukkers en handelaren*, K. van den Oord, 'De boekdrukkunst in de steden Bergen op Zoom, Breda en 's Hertogenbosch 1450-1650, een voorlopige schets', in: *Varia historica brabantica VI-VII = De Brabantse stad. Het culturele leven in de Brabantse steden van de 15e tot de 18e eeuw* ('s Hertogenbosch, 1978), 223-246.
36. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 549, 198v.
37. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 555, 182v.

38. Zie hiervoor: K. van den Oord, 'De boekdrukkunst in de steden Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch 1450-1650, een voorlopige schets', in: *Varia historica brabantica VI-VII = De Brabantse stad. Het culturele leven in de Brabantse steden van de 15^e tot de 18^e eeuw* ('s Hertogenbosch, 1978), 223-246. En A. Hallema, 'Drukkers en uitgevers te Breda tot de aanvang van de 19^e eeuw', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 2 (1950), 82-120.
39. K. van den Oord, *De boekdrukkunst*, 242.
40. Zie hiervoor de diverse indexen gemaakt op de jaarrekeningen met betrekking tot de boekaanstaf en dergelijke.
41. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 39, 112v, (I-1A), inv.nr. 656, 118r, bijlage inv.nr. 1003, 415 en SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 39, 255v, (I-1A), inv.nr. 659, 118r,
42. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 559, 223r.
43. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 646, 177r/v.
44. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 629, 133r, bijlage inv.nr. 928, 482.
45. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 43, 268 r.
zie ook: SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 43, 271 r.
Farinacius is aanwezig MB 55, maar niet terug te vinden in de stadsrekening.
46. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 1761.
47. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 38, 182 v.
48. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 543, 290v, resp. inv.nr. 561, 202r.
49. W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden: beredeneerde catalogus* ('s-Gravenhage, 1914).
50. F.A. Brekelmans e.a., *Geschiedenis van Breda*, 207 e.v.
51. J.F. Corstens, *De Bibliotheek. Bredania VII t/m X* (Breda, 1895), IX,16 november 1895.
52. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 92, 35.
53. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 92, 60.
54. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 93, 255.
Zie ook SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 1794, 81 met betrekking tot kosten transport, vervaardigen van kisten e.d. en uitpakken bij terugkeer uit Den Haag, inv.nr. 1794, 115.
55. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 98, 200.
56. J. Alleblas, *De archiefbibliotheek en haar voorgangers* (Dordrecht, 1978), 121-123.
57. P. Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis: van librije tot virtuele bibliotheek*. (Den Haag, 1997), 90-102.
58. P.V. de Wit, *Bij het herdenken van 350 jaar stads-bibliotheek (en leeszaal) van Haarlem 1596-1947* (Haarlem, 1947), 14.
59. Gemeenteverslag 1873, *Verslag omtrent den toestand van het oud-archief, van den bibliotheek en van hetgeen gedurende 1873 ... is verrigt*, 66 en 67.
60. Gemeenteblad 453 (1928), 528 (1932).
61. D.C.J. Mijnsen, 'De magistraats-bibliotheek te Breda', 27-45.
62. M.A. Nauwelaerts, 'De bibliotheek der Latijnse school van Breda', in: *Het Boek* 28 (1944-1946), 311-320.
63. D.C.J. Mijnsen, 'De magistraatsbibliotheek te Breda', 27.
64. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 33, 34v.
65. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), notulen inv.nr. 39, 64v.
66. SAB, Oud-Administratief Archief (I-1A), inv.nr. 1755.